

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Az állami emlékezet emberi határai

A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről¹

„A magyarok viselt dolgairól szerzett régi könyvekben meg van írva, hogy teljességgel tilos a keresztényeknek feleséget venni Vata és Janus rokonai közül”² – olvasható a *14. századi krónikaszerkesztmény* (közkeletű, de pontatlan megnevezéssel élve a *Képes Krónika*) 82. fejezetében. Ez az egyik legjellemzőbb nyoma annak, hogy a szöveg több írói kézvonást őriz. A krónikakutatás mint a medievisztikán belül kifejlődött tudományág száz évnél régebb óta próbálja megfejteni az ismeretlen szerzők és ismeretlen kezdek talányát. A magyar történeti irodalom kezdeteiről formált vélemények azonban máig nem jutottak megegyezésre afelől, hogy mikor és milyen műfajban keletkezett a legkorábbi írásmű, amely az ősidőkről és a keresztény államszervezésről szólt. Még a 19. században fogalmazódott meg az a nézet, miszerint I. András király (1046–1060) idején készült egy *Gesta Ungarorum*.³ Domanovszky Sándor a legrégebbi krónika lezárultát András országlásának elejére tette.⁴ Győry János és 1948-ban még Györffy György is a „régii Gesta” András-kori eredetét vallotta.⁵ Ifj. Horváth János szintén ehhez a véleményhez csatlakozott, sőt a tihanyi alapítólevél kiállításában közreműködő Miklós püspök személyében a szerző kilétét is felfedezni vélte.⁶ Gerics József már Salamon királyságának idejére (1063–1074) datálta legkorábbi gestaszerkesztésünket.⁷ Szintén Salamon korára gondolt Csóka J. Lajos, de ő a pannonthalmi Szent Benedek-rendi apátságban készült *Chronica Hungarorum* léte mellett történelmi lánzdását, és elutasította annak lehetőségét, hogy Miklós püspök históriát írt.⁸ Hatalmas

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

² *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Edendo operi praeiit Emericus SZENTPÉTERY, I, Budapestini, Franklin-Társulat, 1937, 338.

³ [ifj.] HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., MTA, 1954, 308.

⁴ DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Bp., MTA, 1906, 129–130.

⁵ GYÖRYY János, *Adalékok XI. századi krónikáinkhoz*, EPhK, 1943, 218; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet: Régi kérdések – új válaszok*, Bp., Balassi, 1993, 147–150. A vonatkozó rész 1948-ban jelent meg.

⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 305–315.

⁷ GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., Akadémiai, 1961 (Értekezések a történeti tudományok köréből), 46–84.

⁸ CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 20), 356; 361–364.

forrástanulmányt szentelt Hóman Bálint egy Szent László-kori (1077–1095) *Gesta Ungarorum*-nak. Íróját a Ják nemzetség tagjai között keresi, s Kállay Ubul alapján elképzelhetőnek tartja, hogy az 1099-ben hősi halált halt Koppány püspök tollából eredt az első magyar gesta.⁹ Györffy György korábbi nézetét feladva 1993-ban Könyves Kálmán király (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdeteit¹⁰ – hogy milyen megfontolás alapján jutott új következtetésre, szempontunkból döntő jelentőségű lesz. Kristó Gyula egy Kálmán-kori őskronikát feltételezett.¹¹ Újabban Veszprémy László azt javasolta, hogy több, egymástól független 11. században keletkezett történeti feljegyzéssel számoljunk.¹²

A lezáratlan (és talán lezárhatatlan) vitákat, újra-elmélkedéseket maga a szöveg élteti. Minduntalan kérdésre késztet, és a krónikakutatás fejlődésével ezek a kérdések egyre több nézőpontból, egyre összetettebben fogalmazódnak meg. A bevezetésül idézett utaláson kívül egyéb tartalmi jegyek (önellentmondások egy esemény kétszeri elbeszélésekor, vitázó, összegző-visszatekintő megjegyzések); stílusbeli ismérvek (rímes és ritmikus próza); továbbá művelődéstörténeti adalékok (egy-egy szűkebb korra jellemző kifejezés, népnév oda nem illő felbukkanása az adott szöveggörnyezetben) bizonyítják, hogy az Anjou-kori változat felszíne alatt mély időrétegek húzódnak. Ezek azonban néha szétválaszthatatlanul összeolvadtak, mivel az egymást követő krónikások nem egyszerűen folytatták elődeik írói tevékenységét, hanem gyakran más nézeteket vallva átértelmezték forrásaikat. Ennek jellemző példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági és Álmos-ági királyok kegyét kereső klerikusok emeltek egymásra omló emlékműveket uraik viselt dolgairól. A műveltebb szerzők stílusjegységesítő hajlandósága is halványította a határvonalakat. Az írói egyéniségek elkülönítésére tehát stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok érvényesültek. Ezek mellé még egy megfontolás sorakozott fel, amely a legősibb időréteg keltezésére vállalkozott: ez az emberi emlékezet hatókörének számításba vétele. A következőkben ennek a módszernek az érvényességét teszem vizsgálatom tárgyává.

Az emlékezhathár korjelölő tényezőjét Györffy György vezette be a krónikakutatásba. 1969-ben közölt tanulmányában hangsúlyozza, hogy a kor előrehaladtával természetszerűleg fokozódó emlékezeti pontatlanság dacára az élő szemtanú vallomása felette áll a kortársi elmondásokat nélkülöző történeti konstrukciónak, mivel az élő szemtanúk híján a vallomás helyét a hagyomány foglalja el, amelyben valós és

⁹ HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., MTA, 1925, 86; 105–106.

¹⁰ GYÖRFFY, *i. m.*, 184–188.

¹¹ KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti füzetek, 135), 114; 123–130.

¹² VESZPRÉMY László, *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*, Századok, 2004, 346–347.

valótlan elemek keverednek. A feljegyző számára, úgymond, megszűnik a közvetlen ellenőrzés lehetősége, hacsak nem írott forrásból. A döntő időszakaszt, amely alatt a vallomásból hagyomány lesz, vagyis a történelmi emlékezethatárt 70 évben jelöli ki. Ez a 80–85 éves emberek serdülőkora, amelynek fontos, közösséget érintő eseményeire az idős szemtanúk emlékezni tudnak. A mai néprajzi adatközlők emlékezete is körülbelül 70 évre nyúlik vissza.

Mindez Györffynél az alábbi módon alkalmazható az első magyar gesta keletkezésére: 1111-ben a zobori apát írásba foglalta, hogy egy néhány évvel korábbi vámperben 12 nyitrai előkelő tanúskodott, akiknek emlékezete „a szent király napjától a per idejéig” folyamatos volt. E perben a bíró az 1105 folyamán megválasztott Lőrinc esztergomi érsek volt, és mivel István király 1038-ban hunyt el, ez több mint 67 évet, nagyságrendileg 70 esztendőre való visszaemlékezést jelent. Ez a 70 éves határ a legkorábbi lengyel és a cseh elbeszélő forrásokban is megnyilvánul. Anonymus Gallus 1113-ig beszéli el a lengyel fejedelmek viselt dolgait, és a hiteles értesüléseken nyugvó folyamatos történetmondás Kázmér uralkodásának elejével, az 1040 körüli évekkel kezdődik. Prágai Cosmas 1125-ig, 80 esztendő korában bekövetkezett haláláig vezetett cseh krónikáját; ő körülbelül 1038-tól kezdve adja elő összefüggően azokat az eseményeket, amelyeket elmondása szerint vagy maga tapasztalt, vagy megbízható szemtanúktól tudott meg. A magyar gesta folyamatos, de még hagyományos elemeket tartalmazó elbeszélése 1031 után indul, de csak 1041-től ad részletes, megbízható eseménymenetet; mindez 1100 körüli keletkezésre utal. A lengyel és a cseh párhuzam szintén arra mutat, hogy ez a magyar gestaíró Anonymus Gallus és Prágai Cosmas kortársa volt.¹³ Ebből a megfontolásból pártolt el tehát Györffy az András-kori *Ősgesta* gondolatától a Kálmán-koriért. (Érdekes egybeesés, hogy kétféle nézetét 45 év különbséggel fejtette ki, s e két nézet által feltételezett *Ősgesta* 45 évnyi távolságra áll egymástól!) Györffy 2000-ben a Toldi-monda szöveghagyományozódásával is szemlélte a történelmi emlékezethatár nagyságrendi hasonlóságát.¹⁴ Elméletében erősen támaszkodik analógiákra, ennél fogva deduktív, vagyis az általános felől közelít az egyedi felé. Nézzük meg, mennyire igazolják eljárását az *általános* művelődéstörténeti körülmények, *analógiák* és a krónikaszöveg *egyedi* jellegzetességei!

Az általánosságok szintjén mindjárt több kérdés fogalmazódik meg, amelyekre nem kaphatni választ. Hol voltak azok az idős, 80–85 éves szemtanúk, akik emlékeikkel töltötték meg a legkorábbi magyar gesta lapjait? Mennyire számított a véle-

¹³ GYÖRFFY György, *A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján*, A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 18(1969), 222–224.

¹⁴ GYÖRFFY György, *A magyar őskronika és az emberi emlékezethatár = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 17.

ményük? Egyáltalán kikről szól a mű? A 14. századi krónikaszerkesztmény túlnyomórészt monarchikus-dinasztikus irányultságú: királytörténet, és nem királyságtörténet. Nem az egész magyar nemzet, hanem az uralkodók és környezetük tetteit örökíti meg, ügyelve a dinasztián belüli ágváltásokra. (Így kap kedvezőtlen elbírálást az András-ág, amikor I. Béla utódainak kezében marad a hatalom; a Béla-ág továbbosztódása a Kálmán- és az Álmos-ág küzdelmeiben ölt testet. Ennek írott lenyomata – a Kálmán-ági királyok emlékezetének befeketítése – az Árpád-kor legdurvábban kivitelezett közelmúlt-átértelmezése.) Krónikáink hírforrását ezért a király környezetében kell keresnünk. Hanem a 11–12. századi Árpádok közül kizárólag Szent István és Szent László haladta túl az 50. életévet, a többiek 40-es, 30-as éveik idején vagy még fiatalabban haltak meg: esélyük sem volt a „70 éves történelmi emlékezethatár” megközelítésére! Nem lehet bizonyítani azt sem, hogy akadt a korból olyan ember, aki a dinasztiához mindvégig közelállóként – és ebből következően előkelő jogállású személyként – magas kort is ért, és hatni is tudott a gestaíróra. Amíg a vámpertben tanúskodó 12 nyitrai előkelő egyikéről be nem tudjuk láttatni mindezt, addig az emlékezet határait az emlékező személyek tragikusan szűkre szabott életidejéhez kell igazítanunk, még a feltételezés szintjén is.

Analógiaként megemlítem (ha már az analógiáknál tartunk) egy térben és időben más környezet tanulságából, hogy nem lehet egy ilyen hosszú emlékező idővel végig egyforma minőségű információs közegként számolni. Az óorkutató Jan Assmann hívja fel a figyelmet az *oral history* területén elért eredmények alapján arra, hogy az eleven emlékezés még az írásos társadalmak körében sem ér 80 évnél távolabb. Ez első pillantásra megerősíteni látszik Györffy György elméletét, csakhogy e határérték felénél egy kritikus küszöbhez érünk: 40 év elmúltával a jelentős eseményt felnőtt fejjel megélt kortársak kiválnak az inkább jövőbe tekintő közéletről, és elérik azt a kort, amelyben felerősödik az emlékezés, s vele a rögzítés és a továbbadás vágya.¹⁵ Vagyis az emlékezetidőt belső választóvonal tagolja, s emiatt ajánlatos az önkifejezési kedv eltérő intenzitásával számolni. Ezzel elérkeztünk az emlékezés tág kérdésköréhez. A közelmúltban Hoppál Mihály jelentetett meg egy tudományközi igényű áttekintést a népi elbeszélő hagyomány és a memória összefüggéseiről. Rávilágított arra, hogy a szakemberek eddig kevés figyelmet fordítottak az emlékezés mechanizmusára, az elbeszélés grammatikájára vagy egyéb belső szövegalkotó folyamatokra. Az angol Frederick C. Bartlett már 1920-ban kimutatta a népmeseszövegekről, hogy noha az egyes részletekre való emlékezés az idők folyamán gyengült, a történet általános szerkezete és a főbb események sora épen megmaradt. Bartlett felismerte, hogy a kultúridegen elemek könnyebben hullanak ki a rostán. Ezt Hoppál Mihály a maga

¹⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 51–52.

kutatásaival is megerősítette. Miután hangsúlyozza, hogy az emlékezet tudományos megismerése interdiszciplináris feladat, az alábbi megállapítást teszi:

Valószínűnek látszik, hogy a narráció és különösen annak népi változata, amikor felidéznek valamely rég nem hallott mesét, mondát vagy balladát, vagy akár csak egy egyszerű történetet, nem pusztán reprodukció, hanem mindig értelmezési és magyarázó, sőt értékelési mozzanatokban is gazdag.

További fontos következtetése szerint

[a]z adott kultúra tudás- és hiedelemrendszerébe mélyen beágyazott elemek és elemkapcsolatok nehezen hullanak ki az emlékezetből, azt mondhatjuk, hogy a közösségi emlékezet, éppen a gyakori használat miatt, igen tartósan őrzi ezeket a makropozíciókat. A felejtés folyamata tehát jóval lassúbb, mint ahogy azt eddig gondolták.¹⁶

Ezeket az évtizedek óta kiérlelt szabályszerűségeket jó lett volna számításba vennie Györffynek a történelmi emlékezetjáró kijelölésekor. Főleg azért, mert ezek konkrét esetek megfigyeléseiből állnak elő. Az *általános* elvonatkoztatásokat az alábbi *egyedi* példák éltetik.

Elsőként egy magyar néprajzi esettanulmány kívánkozik említésre. Béres András egy betyár sorsának népénekekben megőrzött elemeit vetette össze levéltári kútfőkkel. Barna Péter balladája a Hortobágy környékén a 20. század második felében is az élő hagyomány részét képezte, frissen gyűjtött változatát 1973-ban publikálták (Béres tanulmánya 1979-ben jelent meg). A főhős tolvaj a mellékszereplőkkel együtt valóságosan létezett. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár anyagából kiderül, hogy az 1785-ben született és 1809-ben felakasztott útonálló története figyelemre méltó pontossággal őrződött meg a népköltészetben. A levéltári kutatások tehát igazolhatják a népköltészet ismerettárában fellelhető, másunнан nem tudható tényeket. Béres ebben az esetben sikeresen bizonyította be, hogy a szájhagyomány megőrzött 200 esztendővel korábban lezajlott eseményeket.¹⁷ Ennél is messzebbre ható emlékezet-erőről olvashatni Sudár Balázs dolgozatában. Az ő esettanulmánya az 1579-ben erőszakos halált halt Ádil szultán irodalmi utóéletét tárja fel a történelmi forrásokkal ütköztetve. A róla szóló nogáj hősi ének változatait a 19–20. század során egymástól függetlenül gyűjtötték össze a nogáj településterület öt különböző részéről. Az 1500-as évek végétől az

¹⁶ HOPPÁL Mihály, *Elbeszélés és emlékezet = Elbeszélés és emlékezet: Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Európai Folklór Intézet, Osiris, 2002, 118–129.

¹⁷ BÉRES András, *Barna Péter betyár balladájához*, Ethnographia, 1979, 85–89.

1600-as évek első feléig tartó bő fél évszázad alatt keletkezett krónikák révén az eseményekben érintett két ellenséges nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a szavafida Irán szempontjai egyaránt érvényesülnek. E kútfők – valamint a modern feldolgozások – alapján Sudár arra a következtetésre jutott, hogy az eposz cselekményváza történetileg szinte teljes mértékben igazolható. S bár a hősének nem a mai értelemben veendő politikatörténetet mondja el, nem hamisat állít, hanem csak kevesebbet közöl, ami indíttatásából (az események bizonyos szempontú ábrázolásából) fakadóan nem meglepő.¹⁸ Annál figyelemre méltóbb, hogy a nogáj énekmondók Sudár Balázs meggyőző érveléséből tudhatóan 300–350 év távlatából is képesek voltak hiteles információt közölni. E nemzedékről nemzedékre hármló epikus hagyatéék fényében egyáltalán nem tűnik túlzónak a kazak mondás, ami szerint „az a férfi, aki nem ismeri hét férfi őseit, tudatlan.”¹⁹

Ám az emlékezet határait még tovább tágíthatjuk! Magam a fehér ló mondájának elemzésekor a Pannónia megvételeéről szerzett históriás éneket hasonlítottam össze a *Képes Krónika* 28. fejezetével. A magyar vers és a latin próza között mellérendeltségi viszonyt állapítottam meg.²⁰ Ha igaza van Pray Györgynek, és az ének első ismert lejegyzése 14. századi,²¹ valamint ama nézetem is helytálló, miszerint ez az éneket csak átdolgozta Csáti Demeter az 1500-as években, Árpád nagyfejedelem életidejétől számítva a 14. századig már majdnem félezer évnél járunk! A fehér ló archaikus mondája ugyanis jól illeszkedik a Kárpát-medence megszállására készülő magyarságról nyerhető képbe, nem hemzseg utólag költött hősöktől, ezért van helye itt, e változatos példatárban. Ennek tanulsága arra int, hogy mindenek előtt különítsük el a *személyes* emlékezet szűkös határait a *kollektív* emlékezés hagyománytartó szellemi erejétől; a *kollektív* emlékezés generációkat átfogó jellegét jobban szemléltetendő javaslom a *nemzedékközi* jelző bevezetését. Mindazonáltal az 1030-as évek eseményrendjének krónikás előadásáról lerí, hogy nem érvényesülhetett benne sem a személyes, sem a kollektív nemzedékközi emlékezet szabad áramlása. Milyen erőik formálták akkor a szöveget? A válasz kizárólag a királygesta egyedi ismerveiből nyerhető.

A 69. és a 87. krónikafejezet István és atyái rokonainak kapcsolatát magyarázza igen érdekes módon. Előbbiből megtudhatjuk, hogy Imre herceg halála után az

¹⁸ SUDÁR Balázs, *Ádil szultán és az igricek „csácsogó” éneke: Egy nogáj epikus ének történeti háttéréről = Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2007, 241–267.

¹⁹ Idézi: BENKŐ Mihály, *A torgaji madiarok: Keleti magyar néptörédek Kazakisztánban*, Bp., Timp, 2003, 128. (Szagindik Mirkalijev 1993-ban megjelent orosz nyelvű újságcikkének fakszimiléjét l. uo. 129.)

²⁰ SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006, 35–47.

²¹ Georgius PRAY, *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, Leopold Joann Kaliwoda, 1774, 75–76.

öregedő király rabságban tartott unokatestvérét, Vazult jelölte utódának, ám Gizella királyné Istvánt kijátszva megvakította Vazult; ennek láttán a tehetetlen uralkodó menekülésre buzdította Szár László (Vazul öccse) fiait, Andrást, Bélát és Leventét. Utóbbi fejezet azon „némelyek” állításával vitatkozik, akik e három testvért Vazul fiának tartják.²² Miért e túlbiztosított magyarázkodás? Ha Vazul bűnös volt, István miért nem Szár Lászlót tette eleve saját örököséül? Ha Vazult csonkították meg, miért Szár László fiainak kell menekülniük? A válasz kézenfekvő. Levente, András és Béla (ez a helyes sorrend) igenis Vazul fia volt. A korabeli híradásokat megőrző német *Altaichi Évkönyvekből* mindazonáltal megtudjuk, hogy miután meghalt Imre, István mellőzte Vazult, majd annak tiltakozását látva megvakította, s kicsiny fiait is maga küldte száműzetésbe.²³ Ám a sors igazságot szolgáltatott Vazulnak. 1046-tól csak az ő leszármazottai uralkodtak Magyarországon. Az első királyhoz mért legitimációs kényszer azonban adott volt, és 1083-ra István felemeltetésében csúcsosodott ki. Össze kellett tehát békíteni a vér szerinti ős (a lázadó Vazul) és a politikai örökgyógyó (a rokon vérét ontó István) emlékét, csakhogy ezt a kívánalmat második körben túlteljesítették úgy, hogy az áldozattá lett Vazul ősatyai szerepét annak *problémamentes* öccsére ruházták. Ez két, egymásra nehezedett alkotói mozzanatra utal. Ezért sem lehet érvényes a párhuzam Anonymus Gallus és Prágai Cosmas működésével; a lengyel és a cseh história egy-egy írói egyéniség tollából eredt, a magyar krónikaszerkesztés több szerző keze nyomát viseli magán. Györffy keltezési elmélete ennél fogva már alapjától kezdve hibás: egy *önálló* formájában, *eredeti* megszövegezésében létező Kálmán-kori *Gesta Ungarorum*ból indult ki, holott ilyen forrást nem ismerünk. Az előadottakból egyértelműen kiviláglik, hogy a 70 éves történelmi emlékezethatár életszerűtlen, tarthatatlan gondolatmenet, és mint ilyen, alkalmatlan mindenfajta historiográfiai keltezésre. Az *állami* emlékezet *emberi* határai valójában nem az idő síkján mutatkoznak meg, hanem a dinasztikus múltértelmezési elvárások által korlátozott történetírói lehetőségekben.

²² SZENTPÉTERY, *i. m.*, I, 319–321, 344.

²³ *Annales Altahenses Maiores*, ed. Edmundus OEFELE, Hannoverae, Hahn, 1891 (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum, IV), 24.